O'ZBEK TILI LEKSIK QATLAMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIDA XORIJIY TILLARNING TA'SIRI

Sobirjonova Roziyaxon Yusufbek qizi
Andijon davlat chet tillari institute
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Arab tili filologiyasi yo'nalishi
Ilmiy Rahbar: **Raupova Mushtariy**
https://doi.org/10.5281/zenodo.24144546

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada o'zbek tili leksik qatlamining shakllanishi va tarixiy taraqqiyotida xorijiy tillarning tutgan o'rni tahlil qilinadi. Xususan, arab, fors-tojik, rus va ingliz tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari, qo'llanish doirasi hamda lug'at boyligini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, turli tarixiy davrlardagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy jarayonlarning o'zbek tili leksikasiga ta'siri ochib beriladi. Globallashuv sharoitida xorijiy so'zlarning til tizimiga moslashuvi, yangi terminlarning shakllanishi va milliy til xususiyatlarini saqlash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.
KALIT SO'ZLAR: o'zbek tili, leksik qatlam, lug'at tarkibi, o'zlashma so'zlar, arab tili, fors-tojik tili, rus tili, ingliz tili, globallashuv, til taraqqiyoti, milliy til, terminologiya.

ABSTRACT: This article examines the role of foreign languages in the formation and historical development of the lexical structure of the Uzbek language. In particular, it analyzes the origin, semantic characteristics, and usage of words borrowed from Arabic, Persian-Tajik, Russian, and English. It also explores the influence of historical, socio-political, cultural, and economic processes on the development of Uzbek vocabulary. Special attention is given to the adaptation of foreign words, the formation of new terminology, and the preservation of national linguistic identity in the context of globalization.
KEYWORDS: Uzbek language, lexical structure, vocabulary, borrowed words, Arabic language, Persian-Tajik language, Russian language, English language, globalization, language development, national language, terminology.

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматривается роль иностранных языков в формировании и историческом развитии лексического состава узбекского языка. В частности, анализируются происхождение, семантические особенности и сферы употребления слов, заимствованных из арабского, персидско-таджикского, русского и английского языков. Также раскрывается влияние исторических, общественно-политических, культурных и экономических процессов на развитие узбекской лексики. Особое внимание уделяется адаптации иностранных слов, формированию новой терминологии и сохранению национального своеобразия языка в условиях глобализации.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: узбекский язык, лексический состав, словарный фонд, заимствованные слова, арабский язык, персидско-таджикский язык, русский язык, английский язык, глобализация, развитие языка, национальный язык, терминология.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

KIRISH

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, xalqning tarixi, madaniyati, ma’naviyati va milliy tafakkurini o‘zida mujassam etadi. U nafaqat aloqa vositasi, balki avlodlar o‘rtasida bilim, tajriba va qadriyatlarni uzatuvchi muhim vosita hamdir. Har qanday tilning taraqqiyoti jamiyat hayotidagi o‘zgarishlar, xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar va ilmiy-madaniy aloqalar bilan uzviy bog‘liq.

O‘zbek tili ham uzoq tarixiy taraqqiyot davomida turli xalqlar va tillar bilan o‘zaro aloqada bo‘lib kelgan. Ayniqsa, arab, fors-tojik, rus va ingliz tillari bilan munosabatlar uning lug‘at tarkibining boyishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu tillardan kirib kelgan so‘zlar o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, yangi tushuncha va hodisalarni nomlashga xizmat qilgan. Leksik qatlamning shakllanishi oddiy so‘z almashinuvi jarayoni emas, balki murakkab tarixiy va lingvistik hodisadir. Chunki har bir o‘zlashma so‘z tilga kirib kelgach, uning fonetik, grammatik va semantik qonuniyatlariga moslashadi. Shu sababli xorijiy tillarning o‘zbek tili taraqqiyotiga ta’sirini o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

1. O‘zbek tili leksik qatlamining shakllanishi

O‘zbek tilining lug‘at tarkibi ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan. Uning asosini qadimiy turkiy so‘zlar tashkil etadi. Masalan, *ota, ona, aka, uka, yer, suv, tog‘, quyosh, ko‘z, qo‘l, yurak* kabi birliklar tilimizning tub qatlamiga mansubdir. Tarixiy taraqqiyot davomida xalqimizning boshqa millatlar bilan savdo-sotiq, siyosiy, ilmiy va madaniy munosabatlari rivojlangan. Ayniqsa, Buyuk ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan iqtisodiy va madaniy aloqalar turli tillarga mansub so‘zlarning o‘zbek tiliga kirib kelishiga zamin yaratgan. O‘zbek tili leksik qatlamini shartli ravishda tub turkiy so‘zlar va o‘zlashma so‘zlarga ajratish mumkin. Tub so‘zlar tilning tarixiy asosini tashkil etsa, o‘zlashma birliklar uning lug‘at boyligini kengaytiradi. Bunday o‘zaro ta’sir tilning rivojlanishida tabiiy jarayon hisoblanadi.

2. Arab tilining o‘zbek tili leksikasiga ta’siri

Arab tilining o‘zbek tili lug‘at tarkibiga ta’siri, asosan, VIII asrdan boshlab kuchaygan. Islom dinining tarqalishi, diniy-ma’rifiy ta’limning rivojlanishi va ilmiy faoliyatning kengayishi arabcha so‘zlarning o‘zbek tiliga kirib kelishiga sabab bo‘lgan.

Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar, ayniqsa, diniy, ilmiy, falsafiy va ijtimoiy sohalarda keng tarqalgan. Jumladan, *ilm, kitob, maktab, muallim, tarix, adabiyot, madaniyat, ma’rifat, adolat, haqiqat, jamiyat* kabi birliklar hozirgi o‘zbek tilida faol qo‘llanadi. Ushbu so‘zlarning muhim xususiyati shundaki, ular vaqt o‘tishi bilan o‘zbek tilining talaffuz va grammatik me’yorlariga moslashgan. Masalan, *ilmli, kitobxon, madaniyatli, adolatparvar* kabi so‘zlarda arabcha asoslar o‘zbek tilining so‘z yasovchi qo‘shimchalari bilan birikkan. Arab tilidan o‘zlashgan birliklar nafaqat lug‘at tarkibini boyitgan, balki o‘zbek tilida ilmiy va ma’naviy tushunchalarni ifodalash imkoniyatlarini ham kengaytirgan.

3. Fors-tojik tilining o‘zbek tili lug‘at boyligidagi o‘rni

O‘zbek va fors-tojik xalqlari o‘rtasidagi tarixiy, hududiy va madaniy yaqinlik ikki tilning o‘zaro ta’sirini kuchaytirgan. Ayniqsa, Movarounnahr hududida shakllangan adabiy muhit ushbu jarayonning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga kundalik turmush, tabiat, hunarmandchilik va madaniyat bilan bog‘liq ko‘plab so‘zlar o‘zlashgan. Masalan, *daraxt, gul, bahor, osmon, xona, shahar, do‘st, mehr, rang, hunar, dasturxon* kabi birliklar bugungi kunda ham keng qo‘llanadi. Mazkur so‘zlar o‘zbek tilining badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotda fors-tojik tilidan o‘zlashgan birliklar obrazlilik, ta’sirchanlik va estetik ifodani kuchaytirishga xizmat qilgan. Shuningdek, ikki til o‘rtasidagi munosabatlar faqat so‘z

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

almashinuvi bilan cheklanmagan, balki adabiy an'analar, iboralar va madaniy qadriyatlarning o'zaro boyishiga ham olib kelgan.

4. Rus tilining o'zbek tili leksikasiga ta'siri

Rus tilining o'zbek tili lug'at tarkibiga ta'siri XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrda yanada kuchaydi. Bu jarayon siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar, sanoat, transport, ta'lim, fan hamda texnika rivoji bilan bog'liq edi. Rus tilidan *zavod, fabrika, traktor, samolyot, poyezd, vokzal, stansiya, telefon, stol, stul, ruchka* kabi so'zlar tilimizga kirib kelgan. Ushbu birliklar kundalik hayot va turli kasbiy sohalarda keng qo'llanila boshlagan. Rus tili orqali o'zbek tiliga ko'plab xalqaro terminlar ham kirib kelgan. Natijada ilmiy-texnik atamalar va rasmiy uslubga oid lug'at tarkibi sezilarli darajada kengaygan. Mustaqillik yillarida o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyini mustahkamlash, milliy terminologiyani rivojlantirish va ayrim o'zlashma so'zlarga muqobil birliklar yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayon tilning milliy xususiyatlarini saqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

5. Ingliz tilining zamonaviy o'zbek tili leksikasiga ta'siri

XXI asrda globallashuv, internet va axborot texnologiyalarining rivojlanishi ingliz tilining o'zbek tili leksikasiga ta'sirini sezilarli darajada oshirdi. Xalqaro hamkorlik, zamonaviy ta'lim va iqtisodiy munosabatlar natijasida ko'plab inglizcha so'zlar kundalik nutqimizdan o'rin oldi.

Masalan, *internet, sayt, blog, marketing, menejer, brend, startap, onlayn, dizayn, fayl, kompyuter* kabi birliklar bugungi kunda keng qo'llanmoqda. Ayniqsa, yoshlar nutqida inglizcha so'zlarning ishlatilishi tobora ko'paymoqda. Bu holat xorijiy tillarni o'rganish, xalqaro axborot almashinuvi va raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga kirib kelishi bilan izohlanadi.

Inglizcha o'zlashmalarning ayrimlari o'zbek tilining grammatik qoidalariga moslashib, yangi shakllarni hosil qiladi. Masalan, *blog — bloger — blogerlar* kabi birliklarda o'zbek tilining so'z yasash va grammatik imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Biroq xorijiy so'zlardan foydalanishda me'yor va mazmuniy aniqlikka e'tibor berish lozim. Agar muayyan tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida mos so'z mavjud bo'lsa, undan foydalanish milliy tilning rivoji uchun muhimdir.

6. Globallashuv sharoitida o'zbek tili leksikasining rivojlanishi

Hozirgi globallashuv davrida tillar o'rtasidagi aloqalar yanada jadallashmoqda. Fan, texnika, iqtisodiyot va madaniyat sohalarida yuz berayotgan yangiliklar tilimizga yangi terminlarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bunday sharoitda xorijiy so'zlarni qabul qilish bilan bir qatorda, ularni o'zbek tilining ichki qonuniyatlariga moslashtirish ham muhimdir. Yangi tushunchalar uchun milliy muqobillar yaratish, imlo me'yorlarini takomillashtirish va adabiy til madaniyatini oshirish dolzarb vazifalar hisoblanadi. O'zbek tilining kelajakdagi taraqqiyoti uning xalqaro tillar bilan hamkorligi va milliy xususiyatlarini saqlab qolish o'rtasidagi muvozanatga bog'liq. Shu sababli xorijiy tillarni o'rganish bilan birga, ona tilining boy imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili leksik qatlamining shakllanishi va rivojlanishida xorijiy tillarning ta'siri beqiyos ahamiyatga ega. Arab, fors-tojik, rus va ingliz tillaridan o'zlashgan so'zlar tilimizning lug'at boyligini kengaytirib, yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyatini yaratgan. Tarixiy jarayonlar shuni ko'rsatadiki, tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir har qanday til taraqqiyotining tabiiy omillaridan biridir. Biroq globallashuv sharoitida xorijiy so'zlardan o'rinli foydalanish, o'zbekcha muqobillarni rivojlantirish va milliy tilning o'ziga xosligini asrash muhim vazifa bo'lib qoladi. Shunday ekan, o'zbek tilining boyligi nafaqat uning tarixiy merosida, balki zamonaviy taraqqiyotga moslasha olishida ham namoyon

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo'ladi. Ona tilimizni asrab-avaylash va uning imkoniyatlarini kengaytirish har birimizning ma'naviy mas'uliyatimizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. – Toshkent, 2002.
2. Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. – Toshkent, 2006.
4. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildli. – Toshkent, 2006–2008.
5. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni.
6. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. – Cambridge University Press, 2010.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.